

בעקבות ה"שושנתא" הירושלמית

חלוצת הליתוגרפיה
העברית בארץ ישראל

ה"שושנתא"
בהוצאת שפירא
ושפיטלר

מוגן בזכויות יוצרים

וכשוב מיכל הכהן אל חברו ובידי שניהם סכומים מספיקים להוצאת הדרך, אז נדברו איש אל רעהו, כי לא טובה הדרך בה הלכו עד עתה, ועל אשר עשו סוף סוף תורתם קרדום לחפור בה. סיסמת שניהם הייתה מוחלטת: "טובה תורה עם מלאכה", והיות שבארץ רוסיה לא מצאו אפשרות ללמוד מלאכת מחשבת או "אמנות", החליטו לנסוע למדינת אשכנז. שם עלתה במחשבתם לבחור באמנות נקייה ורבת ערך ושתהיה חדשה בירושלים (מ' סלומון, שלשה דורות בישוב, ירושלים, 1939, עמ' 143).

השניים בחרו ללמוד את מלאכת הליתוגרפיה, הדפס האבן, בעיר קניגסברג שבפרוסיה. הם למדו את המלאכה במשך כשלושה חודשים, ואף הדפיסו בעת התמחותם בקניגסברג חוברת ליתוגרפית בשם "מזבח אבנים" – ובה פירוט מלאכת לטישת האבנים והכשרתן לדפוס לפי ספרו של פרופ' וילוצקי מקניגסברג. את החוברת שלח סלומון לאביו, בצירוף שבחים על המלאכה החדשה והבעת תקווה להתפרנס ממנה בירושלים. החוברת אבדה, למרבה הצער, ואין בידינו כיום העתק ממנה. בתום לימודיהם רכשו החברים מכונת ליתוגרפיה וציוד נלווה, ואיתם חזרו ירושלימה. הופעת יואל משה סלומון בירושלים כ"בעל מלאכה" הייתה הפתעה. מרדכי סלומון כתב על התרעומת שעורר אביו: "כרעם ביום בהיר פלחה חדשה זו

בתחילת שנת 1862 חזרו לירושלים שני צעירים בני "היישוב הישן", יואל משה סלומון ומיכל הכהן, ואיתם מטען ייחודי. כשלוש שנים קודם לכן ירדו השניים מירושלים ליפו, עם חבריהם יוסף ריבלין ואריה לייב הכהן, במטרה להפליג לאירופה כדי ללמוד תורה בישיבות הגדולות ולהפוך לרבנים. ריבלין נסע לשקלוב, סלומון ומיכל הכהן נסעו לוויילנה, ואריה לייב הכהן שב לירושלים.

אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות

שנתיים למד סלומון בעיירה פודברזה. בעברו בעיירה לומז'ה התאכסן בבית רב העדה הקשיש, והלה הציע לו את משרת הרבנות בעיר. סלומון השיב שאין בדעתו להתפרנס מהתורה, וכי מוטב לו להתפרנס מיגיע כפיו בארץ ישראל מלהיות רב ומנהיג בגולה. אהבת המלאכה הייתה מורשת מסבו, ר' אברהם שלמה זלמן צורף ומאביו מרדכי סלומון, שהפליג ב-1845 לאנגליה ללמוד את מלאכת האריגה ופעל אצל משה מונטיפיורי לייסוד בתי טווייה ואריגה בירושלים. ב-1854 ייסד מונטיפיורי בית חרושת יהודי לאריגה בירושלים, הראשון בארץ ישראל, אך דרכו לא צלחה. על דרכם של סלומון והכהן כתב מרדכי סלומון, בנו החמישי של יואל משה:

"מזכרות מירושלים": אלבום תמונות ליתוגרפיות בהוצאת ו"מ שפירא

לירושלים. ראשית עבודתם הייתה ה'שונתא' [...] בעבודה זו התחרה אתם אחרי כן מר שפירא הידוע, שהתנצר [...] ואולם לא הרבה זמן עסקו בזה, כי האבנים שעליהן נחקקו הצורות נשברו" (י"י ריבלין, "רבי יואל משה סלומון הסופר והעורך", קובץ מאמרים לדברי ימי העיתונות בארץ ישראל, תל אביב 1985, עמ' 6-7).

בחוגי הירושלמים ויאמרו: זה האיש משה אשר קוינו ממנו גדולות ונצורות, ואמרנו הוא יהיה מנהיגה של ירושלים בעתיד, מה היה לו כי עזב חיי כבוד ועסקנות, והלך לעסוק בחיי שעה!?! (שם, עמ' 144).

חלוצת הליתוגרפיה העברית

בשנת 1862, עת הודפסה השונתא הירושלמית לראשונה, נולד לסלומון בנו השלישי טוביה. בהיותו בן 21, הוציא טוביה סלומון לאור את הספר "למנצח על שושנים", שאותו הקדיש לשונתא שהדפיס אביו. בהקדמה כתב: "למנצח על שושנים יכלכל קבוצת שירים מגדולי חקרי לב על ציורי וציוני השושנה המציירת בתוכה את כל שרידי חרבות מקדשי אל". בספר נדפסו שירים שנכתבו במהלך הדורות על האתרים שתמונתם הופיעה בשונתא המקורית, אותן "חרבות מקדשי אל": שבעה אתרים בירושלים, קבר רחל, הכרמל, טבריה והר משה.

הרועים בשושנים

כפי שציין ריבלין, בהדפסת שושנות עסק גם וילהלם מוזס שפירא, יהודי שהתנצר והיה לסוחר עתיקות ידוע בירושלים במאה ה-19. שפירא הדפיס יחד עם המיסיונר כריסטיאן פרידריך שפיטלר (שעסק גם במסחר ובבנקאות) שונתא ירושלמית שבה נדפסו תמונות אתרים קדושים לנוצרים. השונתא שלהם הודפסה בפרנקפורט, והגיעה לארץ ישראל רק אחרי שהודפסה בירושלים השונתא החלוצית של סלומון והכהן. כיום שרדו ממנה הדפסות מקוריות אחדות. שפירא ושפיטלר הוציאו לאור בפרנקפורט גם אלבום בשם Souvenirs de Levant (מזכרות מהמזרח) ובו תמונות ליתוגרפיות קטנות ועגולות. התמונות נאגדו בכריכת קרטון בצורת מטבע ועליה תבליט גבר ואישה ליד הבאר - סצנה "לבנטינית" אופיינית המזכירה גם את ימי התנ"ך. שפירא הוציא לאור בפרנקפורט גם את האלבום Souvenirs de Jerusalem (מזכרות מירושלים), אף הוא כרוך בצורת מטבע. בשערו תבליט המטבע הרומי "יהודה השבויה" ובתוכו תמונות ליתוגרפיות מירושלים, מקצתן זהות לתמונות השונתא. בפרנקפורט נדפסו גם השושנות היהודיות הראשונות הנמצאות בידינו. מקורן בשלוש מהדורות שראו אור בשנות ה-80 של המאה ה-19 בידי הסוחר ויבואן הנייר יצחק חגיז, שפעל בירושלים משנת 1883. חגיז פתח סמוך לשער יפו בירושלים את חנותו, שעליה כתב גד פרומקין כך:

מרדכי סלומון מציין בספרו: "ראשית עבודתם במכונת הליתוגרפיה הייתה ה'שונתא', שהייתה ידועה לשם ולתהילה עוד רבות בשנים אחרי כן. זאת הייתה תמונה ליתוגרפית בצבעים שונים של המקומות הקדושים בארץ ישראל, שהייתה מתקפלת וכשפרשו אותה הייתה לה תמונת שושנה" (שם, שם). ה"שונתא" (Rose באנגלית) הייתה נפוצה באירופה במחצית השנייה של המאה ה-19 ופרחה באנגליה הוויקטוריאנית. בהמבורג שבגרמניה הדפיס C. Adler's Printing Establishment שושנות של ערים שונות בעולם, ובהן לעשרות ערים אנגליות עבור המוציא לאור הלונדוני Joseph Myers. השושנות הירושלמיות השתלבו היטב בענף מזכרות ארץ הקודש, שפרח החל מאמצע המאה ה-19 בעקבות תנועה ערה של תיירים לארץ.

פרופ' יוסף יואל ריבלין הוסיף פרטים ששמע מאביו יוסף ריבלין, רעו של סלומון:

בכסף נדונייתם שהמציאו להם מירושלים קנו החברים מכונה ומכשירים למלאכה זו. אף רכשו להם אבנים שתמונות המקומות הקדושים בארץ-ישראל חקוקות עליהן, ובהן שבו

מכתב ועליו תמונות זהות לשונתא, 1885

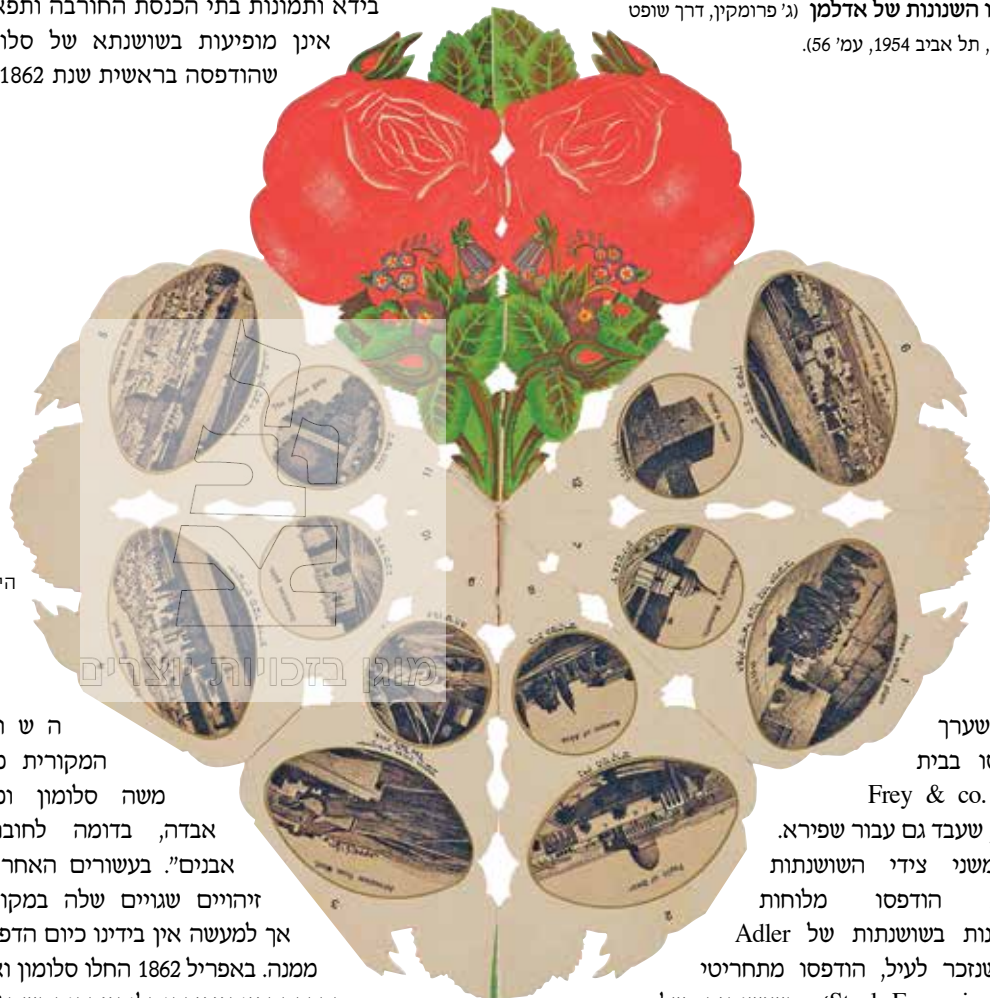

המכש הראשון של הלוי וסולומון בספרם "שבט מוסר"

תמונות אחדות בשושנתות מסייעות בידנו לתארכך. כך, בכל השושנתות של שפירא וחגיז יש כמה תמונות ליתוגרפיות זהות, למשל תמונת הכותל המערבי לפי ציורו של אלכסנדר בידא, שפורסם בפרזו באוקטובר 1862, בהוצאת גופיל; תמונת בית הכנסת "החורבה", שנחנך בשנת 1864, מופיעה בשושנתות של חגיז עם הכיתוב "בית הכנסת החדש"; ותמונת בית הכנסת "תפארת ישראל", שנחנך בשנת 1872, מופיעה רק במהדורה המאוחרת של חגיז. תמונת הכותל המערבי לפי הציור של בידא ותמונות בתי הכנסת החורבה ותפארת ישראל אינן מופיעות בשושנתא של סלומון והכהן, שהודפסה בראשית שנת 1862.

ר' יצחק חגיז, חנותו – חנות צרכי כתיבה ודברי דפוס. הוא עצמו – חסיד חב"ד, פיקח וחרוץ, לבושו לא כלבוש אחד החסידים, ועם זאת הקפיד שתלבושתו האירופית לא תסתיר את ציניות טלית-הקטן הגדולה שירדה על פי מידותיו. שניים שלושה מקומות הישיבה שהיו בחנותו הצרה, היו תמיד תפוסים על ידי משכילי ירושלים של אותה תקופה: מרדכי אדלמן, אפרים כהן, דוד ילין, ישעיהו פרס וכיוצא באלו, שהיו מתכנסים לשם עם דמדומי חמה שעה קלה לשיחת חולין ולשמוע את בדיחותיו השנונות של אדלמן (ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל אביב 1954, עמ' 56).

השושנתא
הירושלמית של
יצחק חגיז,
בדפוס Frey
בפרנקפורט

מגוון בזכויות יוצרים

ה ש ו ש נ ת א
המקורית מדפוס יואל
משה סלומון ומיכל הכהן
אבדה, בדומה לחוברת "מזבח
אבנים". בעשורים האחרונים הופיעו
זיהויים שגויים שלה במקומות שונים,
אך למעשה אין בידינו כיום הדפס או העתק
ממנה. באפריל 1862 החלו סלומון וא"ל הורוביץ
בהדפסת עיתון עברי בליתוגרפיה בשם "תורת ציון";
מעיתון ירושלמי זה, שראה אור בגיליון יחיד, נמצאה רק תמונת
השער (שאותה איתר חוקר העיתונות העברית מיכל רבינוביץ).
בשנת 1863 כבר עסק סלומון בהוצאת העיתון "הלבנון" ובהמשך
פרסם את עיתונו "יהודה וירושלם", שעודד התיישבות ועבודת
האדמה בארץ ישראל – ואכן הוצאתו פסקה בשנת תרל"ח (1878)
עקב פעילותו של סלומון בייסוד פתח תקווה.

תודתי לבייל גרוס, לד"ר ירמיהו רימון ולדני שלינגר על
סיועם בהכנת המאמר.

שם העורך בצד האחורי

השושנתות שערך
חגיז הודפסו בבית
הדפוס של Frey & co.
בפרנקפורט, שעבד גם עבור שפירא.
התמונות משני צידי השושנתות
הירושלמיות הודפסו מלוחות
אבן (התמונות בשושנתות של
Adler מהמבורג, שנזכר לעיל, הודפסו מתחריטי
פלדה – Steel Engravings). השושנתות של
חגיז נמכרו עם עטיפות תואמות וניירות מכתבים מעוטרים,
שעליהם שם המדפיס Frey. העטיפות אוירו בתמונות ליתוגרפיות
של מקומות נוספים בארץ ישראל ובמרכזן הכיתוב: "שושנת עיר
הקדושה". ניירות המכתבים עוטרו במבחר תמונות ליתוגרפיות,
זהות לתמונות בשושנתות של חגיז ובאלו הנוצרות של שפירא. על
השושנתות ועל העטיפות נכתב בלועזית שם
העורך: Isac Chagise, ובשושנתות מופיעה גם
המילה העברית "דגים" – כנראה שיבוש של
המדפיס לשם העורך "חגיס".

לעיון נוסף

1. ש' הלוי, "ספרי ירושלים הראשונים", ירושלים תשל"ו, עמ' כה-לה.
2. נ' פלדמן, "מזכרות מארץ הקודש", קטלוג תערוכה, ירושלים 2009, עמ' 8-14.